

A hálózatok emlékezetei, az emlékezetek hálózatai*

2017 januárjában Shahak Shapira német–izraeli művész feltette az internetre igen el-
lentmondásos, #YOLOCAUST című projektjét – a szó a szerző neologizmusa a nép-
szerű #yolo („you only live once”, azaz csak egyszer élsz) hashtag és a holokauszt szó
összevonásából –, amelyhez olyan digitálisan manipulált szelfiket használt fel, amelyek
a Meggyilkolt Európai Zsidóság Emlékművénel készültek, Berlinben. A művész az
Instagramról hozzáférhető szelfiket halott vagy haldokló zsidó emberek fotóival montí-
rozta össze, a reakciók pedig – az internetről lévén szó – azonnaliak és rendkívül heve-
sek voltak. Az erkölcsi ítélet azonban mindkét irányba hatott: nemcsak a saját képmásu-
kat megörökítő fiatalokat érintette, de Shapirát is kritika érte „empátiadeficitje” miatt.¹
Nem sokkal a történetek után a művész valamennyi #YOLOCAUST képet törölte a hon-
lapjáról,² és helyette a projektre érkezett írott reakciókat mutatta be, amelyek a képeken
szereplők levelei, dühös vagy támogató hozzászólások stb. formájában érkeztek hozzá.

Ez az egészen friss és igen nyíltan reflektált eseménysor – maga a műalkotás mint
Shapira és az internet közmondásos népe közti együttműködés különös eredménye –
kiváló példája annak, ahogy a „post-memory”³ második generációja viszonyul a múlt-
hoz, miközben azt is illusztrálja, hogy mi a tétje az Y-generáció és a korábbi nem-
zedékek emlékezetének. Mindezzel szoros összefüggésben a #YOLOCAUST-botrány
arra is rávilágított, hogy az emlékezés közegét és feltételeit alapvetően változtatta meg
az internet és közelebről a közösségi média, ez a folyamat pedig javarészt az elmúlt
évtizedben kezdődött el és végkimenetele máig sem belátható.

Tanulmányomnak nem célja, hogy a (kollektív) emlékezet és a közösségi média
kölsönhatásának átfogó nagyelméletét hozza létre, vagy akár összegző jelleggel átte-
kintse az eddigi törekvéseket – ez bőven meghaladja ennek az írásnak a lehetőségeit.
Szeretnék azonban a témával kapcsolatban néhány olyan kérdést, problémát felvetni,
melyeket a jövőben részletesebben is ki lehet majd bontani.

Mindenekelőtt hangsúlyozom, hogy az interdiszciplinaritás ebben az esetben nem
csupán egy jól hangzó szólam. A bölcsészettudományoknak ebben az ügyben lényegi

* A tanulmány létrejöttét a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének A
nemzeti és vallási emlékezet helyei a kora újkori és újkori Magyarországon című OTKA-pályázata (K112335)
támogatta.

¹ SÁRAI Vanda, BENEDEK Katalin, *Yolocaust: Hát szabad ilyet csinálni?*, Kettős Mércse, 2017. február 18.
http://kettosmerce.blog.hu/2017/02/18/yolocaust_hat_szabad_ilyet_csinalni (Letöltés ideje: 2018. január
21.)

² Természetesen a képek szabadon hozzáférhetőek számos egyéb online felületen, hiszen a projekt bejárta
az internetet.

³ Marianne HIRSCH, *The Generation of Postmemory*, *Poetics Today*, 2008/1, 103–128.

együttműködésre van szükségük, és nemcsak a társadalomtudományokkal, hanem talán az informatikával és legfőképpen a hálózatkutatással is – amely közös munka valamennyi érintett tudományterület számára újszerű belátásokkal kecsegtetne mind a kollektív emlékezet, mind pedig a világháló működésének feltárásában.

A következőkben röviden áttekintem, hogy az internet és a kollektív emlékezet metaforái hogyan formálták a két témával kapcsolatos gondolkodásunkat, majd szólok a kettő közötti lehetséges átfedésekről. Ezután, kiemelve a hálózat metaforáját – amely ezen „interfészek” közül talán a leglátványosabb –, azt vizsgálom, hogy általa miként értelmezhető a kollektív emlékezet helye a közösségi média korában. Végezetül a Kádár-kor magyarországi emlékezetének a vonatkozásában vetek fel néhány, akár általánosnak is tekinthető belátást a hálózatként elgondolt online emlékezőközösségekkel kapcsolatban.

A böngészés metaforái

A bölcsészettudományokban Ricoeur eredetileg 1975-ben megjelent paradigmaalkotó kötete, *Az élő metafora*,⁴ illetve Lakoff és Johnson sokat idézett *The Metaphors We Live By* könyve óta jól ismert alapvetés, hogy

az új metaforák új valóságokat képesek létrehozni. [...] Ha egy új metafora lép abba a fogalmi rendszerbe, amelyre a cselekedeteinket alapozzuk, az mind az adott fogalmi rendszert, mind az abból adódó észleléseket és cselekvéseket megváltoztathatja.⁵

Természetesen Nietzsche híres megjegyzését is érdemes itt idézni, amely maga is igen látványos metaforákat mozgósít a metaforák hatalmának leírására.

Mi is tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át-meg átrendeződő serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poetikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tűntek föl egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket veszített pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarabok.⁶

⁴ Paul RICOEUR, *Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Bp., Osiris, 2006.

⁵ George LAKOFF, Mark JOHNSON, *Metaphors We Live By*, Chicago, University of Chicago Press, 2003, 106.

⁶ Friedrich NIETZSCHE, *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR Sándor, Athenaeum, 1992/3, 7.

Az internet és az emlékezet metaforái megszürik az észlelést, szükségszerűen korlátozóak és bizonyos fokig elkerülhetetlenül politikusak, amennyiben adott célok mentén határozzák meg azt, hogy mit vagyunk képesek elgondolni a témával kapcsolatban.

Az internetre vonatkoztatva különösen igaznak tűnik, hogy gyakorlatilag nem lehetséges – azonosító hatalmuk teljében lévő – metaforák nélkül gondolkodni róla, hiszen már a jelenség megnevezései is metaforikusak: a térbeliségre utaló szóképek túltengése jellemző rá. A kilencvenes években, a szélesebb körű nyilvánosság számára elérhető internet korának hajnalán, nagyjából egy időben két, egymással versengő metafora jelent meg, melyek alapvetően eltérő jelenségként próbálták meg leírni az internetet: ezek az információs szupersztráda és a cybertér voltak.

Az információs szupersztráda kifejezést feltehetőleg Al Gore, Bill Clinton demokrata alelnöke találta fel, az azonban bizonyos, hogy ő terjesztette el. A kifejezés azt sugallta, hogy az internet – a gyorsforgalmi utakhoz hasonlóan – egyfajta infrastruktúra, amely egyrészt mindenki számára hozzáférhető kell legyen, másrészt pedig bizonyos mértékig a kormány felelőssége, hogy szabályozza és fenntartsa azt. A kilencvenes évek másik gyakori internetmetaforája a William Gibson 1982-es *Izzó króm* novellája, majd a cyberpunk műfajt életre hívó 1984-es *Neurománc* regénye nyomán elterjedő cybertér volt. Gibson így ír erről:

Cybertér. Akarattól független hallucináció, melyet minden nemzetből törvénytelen felhasználók milliárdjai tapasztalnak naponta, egészen a matematikai fogalmakat tanuló gyermekekig... Az emberi rendszer összes számítógépének bankjaiból származó adatok grafikus megjelenítése. Hihetetlen összetettség. Az elme nem-terébe nyújtózó fényvonalak, adatok nyalábjai és csoportjai. Mint a távolodó városi fények...⁷

Gibsonnál a cybertér egy fizikai kiterjedéssel bíró, létező entitás, a fogalom alakulástörténetében azonban igen könnyű volt a cybertér és az internet fogalmait egymásra kölcsönösen metaforikusként használni: a világhálót mint a cybertér nem fiktív megfelelőjét, illetve a cybertér fogalmát az internet térbeliségének elgondolására.⁸ Az információs szupersztráda fogalmával szemben a cybertér metaforája a valóság egy alternatív verzióját kínálta, ahol a felhasználó kaphatott egy második esélyt önmaga újragondolására vagy másként pozicionálására. Ahogy Josh Dzieza írja:

a cybertér a korai internet libertárius és ellenkulturális vonulatának választott metaforája. Ahogyan a média elkezdte felpörgetni az internet-pánikot, a cybertér hirtelen félelmetes hely lett, tele cyberbűnözőkkel és cyberszexszel,

⁷ William GIBSON, *Neurománc*, ford. AJKAY Örkény, Bp., Valhalla Páholy, 1992, 73.

⁸ Egy bő évtizeddel később az 1999-es *Mátrix* film gondolta újra a cybertér fogalmát, ezúttal az internethez kapcsolódó „GUI”-ként, grafikus felhasználói felületként. Ugyanebből az elgondolásból erednek a „chat-szobához” vagy „fallal körülvett kerthez” hasonló, szintén az internet leírására használt metaforák.

ugyanakkor azonban a teljes szabadság alternatív dimenziójaként is működött.⁹

Az emlékezet metaforáinak szakirodalma talán még az interneténél is kiterjedtebb.¹⁰ E metaforák túlnyomó része azokhoz a mediális mankókhoz köthető, melyeket az emberiség a felejtés kiküszöbölésére vezetett be.

Az emlékezettel kapcsolatos nyelv Platón viasztáblájától kezdve egészen korunk vívmányáig, a komputerig telis-tele van metaforákkal. Az emlékezet működéséről alkotott elképzeléseink olyan eljárásokból és technikákból táplálkoznak, melyeket az információ megőrzésére és reprodukálására találtunk ki. [...] Az emlékezet története kicsit olyan, mintha egy technikatörténeti múzeum raktárhelyiségében tennénk rövid körsétát.¹¹

Ilyen például az írás, a fotográfia, a CD-ROM vagy a számítógép, a lista pedig közel sem teljes.

Már egy ilyen vázlatos felsorolásból is látható, hogy két, igen eltérő és összetett fogalmi mezőről van szó. A két halmaz közös elemei, azaz azok a metaforák, amelyek mind az internet, mind pedig a kollektív emlékezet leírására használhatóak, segíthetnek annak megértésében, hogy miként működik a kollektív emlékezet a Web 2.0 korában.

Elsőként a folyékony halmazállapothoz kapcsolódó metaforákat érdemes megemlíteni, melyek mindkét esetben meghatározzák azt, hogyan gondolkodunk az adott jelenségről. Az internet például egy sor metafora által kapcsolódik az óceánhoz, ami az olyan kifejezésekben jelenik meg, mint a „szörfözés” az információ hullámain, a „mély-web”, amelyet sokszor tengerben lebegő jéghegyként vizualizálnak, de ide tartoznak az adatáramlatok („torrents”),¹² vagy az internetes „kalózkodás” fogalma is. E metaforák kivétel nélkül a korlátozatlan mozgás és az új, felfedezésre váró határvidék képeit idézik meg, ami gyakorlatilag szöges ellentéte annak, amit a fentebb említett információs szupersztráda metafora sugall, sokkal inkább a cybertér elgondolásához kapcsolható.¹³ A kollektív emlékezettel kapcsolatban ugyancsak megjelenik az óceán mint

⁹ John DZIEZA, *A history of metaphors for the internet*, The Verge, 2014. augusztus 20. <https://www.theverge.com/2014/8/20/6046003/a-history-of-metaphors-for-the-internet> (Letöltés ideje: 2018. január 22.) (Amennyiben azt külön nem jelzem, itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm. – O. R. Zs.)

¹⁰ Lásd például Douwe DRAAISMA, *Metaforamasina: Az emlékezet egyik lehetséges története*, ford. BALOGH Tamás, Bp., Typotex, 2002; William L. RANDALL, *From Computer to Compost: Rethinking Our Metaphors for Memory*, *Theory & Psychology*, 2007/5, 611–633.

¹¹ DRAAISMA, *i. m.*, 9.

¹² Érdekes megfigyelni, hogy az itt említett magyar példák szinte kivétel nélkül az angol eredetik tükörfordításai.

¹³ Yousef AL-MAHMOUD, *Technology = Unpeaceful Metaphors*, ed. Abdul Karim BANGURA, New York, Writers Club Press, 2002, 157.

mestermetaphora, amely itt egyrészt a mozgások kiszámíthatatlanságára utal, másrészt pedig magában hordozza a felszín–mélység distinkciót is. Pierre Nora például az emlékezet helyeit így határozza meg: „olyan történeti pillanatok, amelyek kiszakadnak a történelem folyamából, utóbb azonban a történelem ismét hatalmába keríti őket. Se nem élők, se nem holtak: kagylók, amelyeket az élő emlékezet tengere vetett partra”.¹⁴ Az emlékezhelyek ezek szerint tehát majdhogynem véletlen reziduumaik a mély, élő emlékezetnek – ami összhangban van a http-óceánhoz kapcsolódó szörfözés/búvárkodás distinkcióival.

Jelen tanulmány szempontjából azonban egy másik metafora, a hálózaté az, ami a legnagyobb jelentőséggel bír a kollektív emlékezet és a világháló összekapcsolhatóságában. Az információs szupersztráda, a cybertér és a világháló kifejezések angol megfelelőinek előfordulását megfigyelve a Google által digitalizált, 1988 és 2008 közötti szövegekben,¹⁵ világosan kiderül, hogy a világháló kifejezés 1993 után – még 1998-tól csökkenő népszerűsége ellenére is – messze a leggyakoribb a három metafora közül. Annak ellenére, hogy első pillantásra a háló/hálózat kifejezések nem feltétlenül tűnnek nagy megvilágító erővel rendelkező metaforának, mégis nélkülözhetetlenek az internetről való gondolkodásban. Ahogy Britt Peterson is kiemeli, már „a »hálózat« technikai kifejezés is metafora, amely a telekommunikáció, műsorsugárzás, vasutak, folyók, utcák, illetve az ideg- és keringési rendszer fogalmaihoz kapcsolja az internetet. [...] Bár ma már ritkán nevezzük az internetet »hálózatnak«, de még »hálónak« se nagyon, azért ezek az implikációk továbbra is velünk maradtak”.¹⁶

A hálózat, ahogy ebben a kontextusban használjuk, a ricoeuri értelemben véve holt metafora, amelyben az új jelentés mindössze poliszémikus jelentéseltolódás.¹⁷ A kétezres évek végétől a közösségi média születésével a háló(zat) metaforája tovább erősödött az internetről való beszédben, hiszen a Web 2.0 egy igen jelentőségteljes elmozdulást is jelent az ember–gép interakció irányából a (gépek által elősegített) ember–ember kommunikáció felé. Ebben a tekintetben a közösségi média globális népszerűsége egészen új fejezetet nyitott az online emlékezés rövidke történetében: ebben az esetben a háló vagy hálózat metaforái öntik formába a változás lényegét. Azt állíthatjuk tehát, hogy a világháló az internet leginkább használható metaforája,¹⁸ még akkor is, ha jelenleg holt metafora. Nem véletlen, hogy Tim Berners-Lee, a http-protokoll feltalálója úgy döntött, világhálónak nevezi találmányát – szemben a

¹⁴ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, Bp., Napvilág, 2010, 19.

¹⁵ Forrás: Google Ngram.

¹⁶ Britt PETERSON, *A web-space with fast lanes? Why we still mix metaphors for the Internet: Net neutrality throws light onto an indescribable system*, Boston Globe, 2014. július 1. <https://www.bostonglobe.com/ideas/2014/05/31/web-space-with-fast-lanes-why-still-mix-metaphors-for-internet/Cm1mmljY09CJ1AL1VdT0cO/story.html> (Letöltés ideje: 2018. január 24.)

¹⁷ RICOEUR, *i. m.*, 148.

¹⁸ Még annak ellenére is, hogy Tim Berners-Lee fejlesztése nem fedi le a teljes internetet.

másik lehetséges ötletével, az információbányával,¹⁹ amely egy olyan hermeneutikai struktúrát implikált volna, ahol lehetséges mélyebbre ásni valamiféle végső igazság reményében, míg egy hálózat azonos jelentőségű csúcsokból áll, ezért számos, egymással versengő igazság megfogalmazását és gyors terjesztését teszi lehetővé. Míg az internet korának hajnalán mindez csak fantázia volt, a Web 2.0 elterjedésével a hálózatos struktúra a világháló legláthatóbb szervezési eljárásává vált – s ugyancsak meghatározza azt is, hogy az egyes emlékezetek hogyan alakulnak és terjednek online: *a kollektív emlékezetek a világhálón maguk is hálózatként viselkednek*. A továbbiakban a nyolcvanas évek és tágabb értelemben a késő Kádár-kor online emlékezetén keresztül mutatom be a fenti kijelentés néhány lehetséges következményét.

Az emlékezet mint hálózat

Az évtized azért is lehet izgalmas az emlékezet tárgyaként, mert mind politikailag, mind kulturálisan, mind pedig médiatörténeti szempontból lényegi változásokat jelentett. Miközben a rendszerváltás előtti utolsó évtizedként a nyolcvanas éveknek különleges szerepe van a kortárs emlékezetpolitikában, ugyancsak ekkorra tehető a vizuális média szóródása – azaz hogy a nyolcvanas években volt először lehetőség arra, hogy a nézők megválaszthassák, hogy mit és mikor szeretnének megtekinteni, köszönhetően a parabolaantennák, a VHS-ek vagy a házi videórögzítő rendszerek elterjedésének.

A késő Kádár-korra vonatkozó források legnagyobb része megtalálható az interneten – s különösen igaz ez az audiovizuális dokumentumokra, melyek túlnyomó többsége elérhető a YouTube-on. Olyan sokszínű, az évtizedre vonatkozó videókhoz lehet itt hozzáférni, mint az első magyar szépségversenyéről szóló dokumentumfilm, a *Szépleányok*, Nagy Imre újratemetésének és az 1986-os focivébének a televíziós közvetítése, Hofi Géza előadásai és az *István, a király* különböző adaptációi. Emellett a nyolcvanas évek videoklipjei és kultuszfilmjei – csak úgy, mint az évtizedet tematizáló retrospektív munkák (filmek, dokumentumfilmek) – is a legnagyobb videómegosztón keresztül érhetők el. A videók böngészése közben természetes, hogy a kapcsolódó filmekre is átkattintottam, a kommentekbe is beleolvastam, és egy adott videó köré csoportosuló, igen aktív emlékezőközösség képe rajzolódott ki előttem. Egy olyan közösségé, amely részben másféle alapelvek szerint működik, mint offline párja. E közösség vizsgálata azt a módszertani előnyt is jelenti, hogy annak lehatárolása sokkal könnyebbé és pontosabbá válik, mint offline közösségek esetében.

A Kádár-korról szóló videók az emlékek olyan hálózatát hozzák létre, amelyeknek két különös ismertetőjegyét érdemes itt megemlíteni. Az egyik az, hogy a YouTube

¹⁹ Tim BERNERS-LEE, *Weaving the Web: The Original Design and Ultimate Destiny of the World Wide Web*, New York, HarperCollins, 2002, 23.

kapcsolódó videó algoritmusa a Kádár-kort tematizáló videók jelentős részét összeköti, a másik pedig az, hogy ezáltal egy olyan hálózat jön létre, mely egyaránt tartalmaz emberi és nem emberi aktorokat. E két tulajdonság következményei pedig nemcsak a poszt-socialista emlékezet kutatásában, hanem általánosságban véve a kollektív emlékezet online helyzetének feltérképezésében is jelentőséggel bírnak.

Az első megjegyzés kifejtéséhez először érdemes egy pillantást vetni a videómegosztó oldal ajánlási algoritmusára. Amikor egy videó újonnan kerül fel a honlapra, a YouTube a feltöltő által megadott metaadatok szerint rakja össze a javaslati szisztémát: leírás, tagek, cím, stb. Ezután azonban „deep learning” technikát alkalmaz, amely a felhasználók aktivitása szerint, ún. asszociációs szabályok és együttes látogatási számok (co-visitation counts) alapján alakítja a javasolt videók listáját²⁰ – azaz aszerint, hogy az adott videót milyen gyakran tekintik meg *egy bizonyos másik videóval együtt*. Egyszerűen fogalmazva tehát a YouTube az alapján ajánl fel kapcsolódó videókat, hogy a többi felhasználó (azaz az emlékezőközösség tagjai) jellemzően mit tekintenek meg utána. Mindez arra enged következtetni, hogy az ajánlott videók ebben az esetben egy jól vizualizálható hálózatot alkotnak, amely tulajdonképpen az emlékek hálózataként működik, ahol a csúcok közötti éleket a felhasználók tevékenysége hozza létre.²¹ Az emlékezetek hálózatosodásának ilyen értelmezésével tehát egy szinkrón pillantást vethetünk az éppen mozgásban lévő kollektív emlékezetre – ami biztosan nem mond ellent az emlékezetműködés diakrón olvasatainak (ilyen például a norai emlékezhely projekt), sokkal inkább egy izgalmas, új vetületet adhat azokhoz. Ezek az emlékek mindig eleve kon- és hipertextuálisak abban az értelemben, hogy sosem egymagukban észleljük őket, hanem a kapcsolódó emlékek nemlineáris, sokközpontú hálózataként, ahol a csúcok aktív párbeszédben állnak egymással.

A második megjegyzés pedig arra vonatkozik, hogy a közösségi médiában kirajzoló emlékezhálózat egy igen jellegzetes elrendeződést mutat: a Web 2.0 egy olyan közeg, ahol az emlékezés alanya és tárgya – azaz a rögzített/felidézhető dolgok (mint a videók, posztok, blogok, események és minden egyéb, szélesebb értelemben vett visszaemlékezés), illetve az emlékezők (nyilván a nézők/felhasználók/kommentelők) – olyan módon működnek együtt, ami igen hasonlít a Bruno Latour-féle cselekvőhálózat elméletben (Actor-Network Theory vagy ANT) kifejtettekre. Latour olyan hálózatokat írt le, melyeknek az emberi és nem emberi aktorok egyformán cselekvőképes tagjai, s melyeket egy különös, egyenített nyelven elemesz, ugyanúgy szólva élő

²⁰ James DAVIDSON et al., *The YouTube video recommendation system*, Proceedings of the fourth ACM conference on Recommender systems, New York, ACM, 2010, 294.

²¹ 2015-ben, jelen szöveg első verziójának elkészítésekor akár azt a feltételezést is meg lehetett kockáztatni, hogy a Kádár-korhoz kapcsolódó *valamennyi videó* kapcsolódik egymáshoz az ajánlások rendszerén keresztül. Az azóta eltelt években azonban több központi csúc (videó) – mint például Papp Gábor Zsigmond *Budapest Retro* és *Magyarország Retro* című filmjei – eltűnt a hálózatból szerzői jogi követelések miatt, ami észrevehető csapást mért a rendszerre.

és élettelen aktorokról.²² Az ANT és a közösségi média által létrehozott emlékezethálózatok között azonban mégis különbség, hogy míg az előbbiben valamennyi cselekvő egyforma súllyal esik latba a hálózatban, mindez nem mondható el az utóbbiról.

A YouTube-nál maradvá, bár az emlékezők hozzák létre a kapcsolatokat, éleket a videók között, ők és interakcióik elkerülhetetlenül periferikusak maradnak a videókhoz képest, amelyek ebben az esetben központibb csúcsokként tűnnek fel. A humán ágensek azonban továbbra is a hálózat részei, azaz nem alkothatnak egy teljes, külső, elfogulatlan képet annak működéséről – hasonlóan ahhoz a világhálón rendkívül gyorsan elterjedt megjegyzéshez (a *Metafilter* blue_beetle becenevű felhasználójától), hogy „ha nem fizetsz érte, akkor te vagy a termék”. Blue_beetle itt arra az elmozdulásra mutat rá, amely a Web 1.0 internet-mint-tartalom modellje, majd a Web 2.0 internet-mint-hálózat paradigmája között következett be. A világháló többé már nem kizárólagosan egy olyan hely, ahová adott tartalmak hozzáférése miatt látogatunk: mi magunk lettünk a legkelendőbb tartalom. Ebben az értelemben a kollektív emlékezet olyan spektákulum, melyben – legalábbis elméletben – bárki részesülhet.

Természetesen az emlékek online hálózata bizonyos mértékben azokat az „offline” asszociatív kapcsolatokat ismétli, amelyek bizonyos mediatizált emlékek között léteznek, azonban más tényezők is befolyásolják. Már magát a vizualitás fogalmát is érdemes ebben a kontextusban újragondolni. Például, szemben azzal, amit a mozgókép szóródásának nevezünk a nyolcvanas évek Magyarországgal kapcsolatban, a YouTube-on megjelenő emlékezethálózatot egy olyan természetes mellérendelés jellemzi, amely láthatatlanná teszi az elsődleges kontextus különbségeit. Volt, amit „ideológiailag megbízható” embereknek vetítettek le majdnem titokban, másokat unásig ismételt a televízió. Egyes médiaeseményeket csak egyszer – élőben – lehetett megtekinteni, majd később esetleg „kordokumentumként” elérhetővé váltak a jövő – de nem a kortárs jelen számára –, más videókat biztosan nem célzottan őriztek meg: ez a „múlt szemete”, ahogy Aleida Assmann nevezi ezeket a reziduumokat.²³ Ezek a sokféle emléknymok egymással összekapcsolt *.flv fájlkként jelennek meg a Web 2.0 mindent felölelő, de egyre inkább elanyagatlanodó közegében.

A kollektív emlékezet online vizsgálatában a fenti megállapítások jelentősége kétirányú: egyrészt világosan jelzik, hogy a hálózatkutatás egészen új megközelítési módokat – sőt, új fogalmakat – kínálhat a kultúratudományos kutatás számára, másrészt pedig talán még kiforrotlan állapotában is jól körülírhatóvá teszi, hogy mely médiatermékek a legjelentősebbek egy adott emlékezőközösség számára egy bizonyos időpillanatban.

²² Bruno LATOUR, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

²³ Aleida ASSMANN, *Szövegek, nyomok, hulladékok: A kulturális emlékezet változó médiumai*, ford. GÖRFÖL Balázs = *Narratívák* 8., szerk. KISANTAL Tamás, Bp., Kijárat, 2009, 146–159.

A hálózatos emlékezet kutatása

A továbbiakban azt tekintem át, hogy az emlékezet hálózatként történő elgondolása hogyan befolyásolja az online emlékezetek kutatását. Ehhez három olyan szempontot emelek ki, amelyeket érdemes lehet további kutatásokban elmélyíteni. Ezek a következők: funkcionális/táremlékezet, egyéni/kollektív emlékezet, illetve az egyenlő és demokratikus hozzáférés problematikája.

1. Funkcionális és táremlékezet

A funkcionális és táremlékezet szétválasztása Aleida Assmann nevéhez köthető, aki amellet érvel, hogy a funkcionális emlékezet abban az értelemben be van lakva, hogy egy adott csoportot közvetlenül a múlthoz kapcsol, azaz jellemzően olyan emlékezet, amely éppen használatban van. Ezzel szemben a táremlékezet a „fel nem használt források” (*ungebundene Hilfsmittel*) gyűjteménye, egy olyan tudás, amely „már nem, még nem vagy most éppen nem része a funkcionális emlékezetnek”,²⁴ azonban rendelkezik olyan szubverzív potenciállal, amelynek köszönhetően később funkcionálissá válhat.

Egyrészt a YouTube egyértelműen a par excellence archívum – 2017 februárjában percnként mintegy 400 órányi tartalmat töltenek rá fel,²⁵ ami gyakorlatilag egy követhetetlen adatfolyamot eredményez, azonban a fent vázolt ajánlási algoritmus egy funkcionális elemet is ad az archívum logikájához. György Péter már 2002-ben utalt valami hasonlóra: szerinte „a könyvtárak újkori csendje helyén a multimediális archívumok bábeli rengetegének zavaros csodája áll”.²⁶ Az online emlékezés színterei tehát nem oszthatók fel problémátlanul tár- és funkcionális emlékezetre. Mindez két dologgal magyarázható: egyrészt úgy tűnik, hogy az archiválás inherensen társas tevékenységgé válik a közösségi média korában, ami összhangban van Pinchevski azon megállapításával, amely szerint „az elektronikus audiovizuális technológiák, és főleg az interaktív új média megjelenésével az archívum [...] többé már nem elmeszesíti az emlékezetet, hanem valódi, élő emlékezetként működteti azt”.²⁷ Az archiváló és aktív társas (tár- és funkcionális) emlékezet közti dinamikus viszonyt jól példázza Menyhért Anna tanulmánya a traumák feldolgozásáról a Facebookon. Menyhért két, a holokauszt emlékezetével foglalkozó, emlékezőket és örökösöket összefogó Facebook-csoport vizsgálatakor megjegyzi, hogy a családi legendáriumokat leíró

²⁴ Aleida ASSMANN, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 126.

²⁵ Saba HAMEDY, *YouTube just hit a huge milestone*, Mashable, 2017. február 17. <http://mashable.com/2017/02/27/youtube-one-billion-hours-of-video-daily/#4hvrCWhVMSqb> (Letöltés ideje: 2018. január 24.)

²⁶ GYÖRGY Péter, *Memex: a könyvbe zárt tudás a 21. században*, Bp., Magvető, 2002, 20.

²⁷ Amit PINCHEVSKI, *Archive, Media, Trauma = On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*, ed. Motti NEIGER, Oren MEYERS, Eyal ZANDBERG, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011, 254.

posztok gyűjtése, *meg-* vagy *elmentése* a csoportok egyik legfontosabb, explicit módon megfogalmazott célja volt a kezdetektől.²⁸

A második ok, amely megmagyarázhatja, hogy a funkcionális és táremlékezet közti kapcsolatot miért érdemes a hálózatos emlékezetkultúrában nagyon másként elgondolni, mint az interneten kívül, az az, hogy az adott csúcsok elrendeződése meghatározza azt a pozíciót, amelyet a funkcionális vagy táremlékezetben betöltenek. Az elérhető adatok sokasága például azt a benyomást keltheti, hogy *minden*, amire érdemes emlékezni, megtalálható a YouTube-on. Emellett azzal is számolnunk kell, hogy ezek alapján úgy tetszik, hogy valamennyi feltöltött videó kapcsolatban áll egymással – az esetek legnagyobb részében ez valóban helytálló. Ha azonban bizonyos videók – akár a történeti szempontok szerinti legizgalmasabbak – valamiért nem vagy nem megfelelően kapcsolódnak az emlékek hálózatához, akkor a felhasználók/emlékezők nem fognak hozzájuk férni, ezáltal igen könnyen kihullhatnak az aktív, funkcionális – és nemcsak online – emlékezetből.

Például a kilencvenes évek elejének egyik legnagyobb hatású nyilvános vitája, amely a Magyar Televízió közvetítésével Kónya Imre és Pető Iván között zajlott, és témája a történelmi igazságtétel volt, 2014. szeptember 30-án került a YouTube-ra a Független Jogász Fórum feltöltésének köszönhetően. Az első kilenc hónapban mindösszesen 61 megtekintést generált, 2018 januárjában pedig mintegy 4.000 megtekintésnél tart.²⁹ Az alacsony nézettségnek talán a legfőbb magyarázata, hogy mindössze egyetlen bejövő ajánlása van a videónak, az is egy hasonló nézettségű, ugyanazon felhasználó által feltöltött videó irányából. Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a Web 2.0 teljesen eltörölné a funkcionális és táremlékezet közti különbséget, azonban azzal mindenképpen számolni érdemes, hogy a kettő közötti kapcsolat igen dinamikus, és ezzel kapcsolatban számos kérdésre választ adhat az online emlékezés hálózati struktúrája.

2. Egyéni és kollektív emlékezetek

Az egyéni és kollektív emlékezetek közti kapcsolatot sokszor (impliciten) metaforikusként érthetjük, ahol a kommunikatív emlékezetek megértése az egyéni emlékezés mintázatait követi. Az ilyen beszédalakzatok abban is segíthetnek, hogy egy adott emlékezőközösség koherens, összetartó egészként tudja elgondolni magát. Más szavakkal tehát az egyéni emlékezet mint a kollektív emlékezet metaforája közvetlenséget ad egy egyébként anyagtalán fogalomhoz. Érdekes, hogy az internet néhány, eddig még nem tárgyalt metaforája is hasonló logikát követ. Akár Walter J. Ong másodlagos szóbeliség fogalmát³⁰ is ide sorolhatjuk, de az olyan, a köznyelvben elterjedt kifejezések, mint a „csevegő szoba” vagy akár az angol Facebook szóösszetétel is ide kapcsolható, utóbbi

²⁸ MENYHÉRT Anna, *Digital Trauma Processing in Social Media Groups: Transgenerational Holocaust Trauma on Facebook*, Hungarian Historical Review, 2017/2, 355–376.

²⁹ Összehasonlításképpen: Orbán Viktor miniszterelnök beszéde, amelyet Nagy Imre újratemetésén mondott el, 2018 januárjában közel 200.000 megtekintésnél tart.

³⁰ Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, ford. KOZÁK Dániel, Bp., Gondolat, 2010.

egyszerre idézi meg a személyes kapcsolatot, illetve a nyomtatott szöveg médiumát. Emellett a hálózatokat – pontosabban a közösségi hálókat – igen gyakran gondolják el élő organizmusként (a számítógépes *vírusok* vagy egy hálózat *immunrendszere* ehhez a metaforához kapcsolódnak).

Az egyéni és kollektív emlékezet közti metaforikus kapcsolatot az emlékezetkutatók sokon belül sokan és sokféleképpen bírálták. Wulf Kansteiner kritikájának magját is ez a gondolat adja:

A kollektív emlékezet kutatásának eddig nem sikerült kielégítő módon az egyéni emlékezettől eltérőként definiálni kutatási tárgyát. Ennek eredményeképpen a kollektív emlékezetet gyakran pszichológiai és pszichoanalitikai módszerek egyszerű alkalmazásával vizsgálják.³¹

Jan Assmann a Kansteiner által hangsúlyozott módszertani veszélyeket úgy küszöböli ki, hogy világosan meghatározza a kollektív és egyéni emlékezet különbségét. Maurice Halbwachs munkáiból kiindulva amellet érvel, hogy a társas vagy kollektív emlékezet olyan elengedhetetlen strukturális keret, amely meghatározza tagjai egyéni emlékezetét.

Az egyén szempontjából az emlékezet amolyan aggregátumként jelentkezik, amely a legkülönbébb csoportok emlékezetében való részvétel eredménye; ugyanez a csoport felől tekintve a tudásmegosztás kérdése, a tudás belső, tagok közti megosztásáé.³²

Assmann gondolatmenetével összhangban azt állíthatjuk, hogy az emlékezetek hálózata mint a kollektív emlékezet egy lehetséges strukturája *egyszerre metaforikus és szinekdochikus* az egyéni emlékezethez képest. Bizonyos szintig az egyéni emlékezet mintájára képzeljük el (ahogyan az internetre az élő organizmus metaforája használható), miközben maga is egyéni emlékezetekből áll össze. Ebben az esetben érdemes azt is figyelembe venni, hogy már maga az egyéni élettörténet és/vagy videó posztolása feltételezi, hogy a feltöltés célja a megosztás, a közössé tétel. Ennek megfelelően valamennyi online archivált, privát emlék a kollektív (tár)emlékezetbe integrálódik, és lehetősége nyílik arra, hogy a többi emlék hálózatába betagozódva akár idegenek is megtekintsék, megosszák vagy kommenteljék.

3. Egyenlő hozzáférés és reprezentáció

A hálózatos emlékezetek harmadik aspektusa, amelyet itt tárgyalni szeretnék, az egyenlő és demokratikus hozzáférés és/vagy reprezentáció kérdése az online

³¹ Wulf KANSTEINER, *Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*, History and Theory, 2002/2, 180.

³² Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 38.

emlékezőközösségekben. Ahogyan ez a gondolat már részben a cybertér fogalmában is megjelent, az internet bizonyos mértékben a tökéletes demokrácia utópiájaként tűnik fel,³³ amely elgondolás logikailag két részre bontható. Egyrészt minden hozzáférhető az interneten – legalábbis elméletben, azaz mindenki egyenlő esélyekkel (kellene, hogy) indul(jon) a tudás megszerzésében. Másrészt, mindezzel szoros összefüggésben a világháló olyan helyként tűnik fel, ahol mindenkinek azonos joga van a közösségekben való részvételhez, azaz nem örökölt privilégiumai, hanem szerzett szakértelme alapján építhet magának új karriert. Ez az elgondolás főleg a kilencvenes évek végén és a kétezres évek elején, a „dotcom-lufi” kipukkanása előtt volt megfigyelhető az újonnan alakuló online cégek „kincskereső” mentalitásában, de a mai YouTube-influencerek semmiből jött sikere is hasonló retorikára épít.

A demokratikus fantázia első fele, az internet mint az emberi tudás teljes tárháza olyannyira számottevő hatással bírt, hogy a kétezres évek közepétől tényleges kezdeményezések is kapcsolódtak hozzá. Erre jó példa lehet a Google 2004-es Óceán Projektje, amelynek az lett volna a célja, hogy az emberiség teljes írott kultúráját ingyenesen hozzáférhetővé tegye mindenki számára (amit a szellemi tulajdonjogok miatt igen gyorsan újra kellett gondolni). Ugyanezen vízió egy másik vonatkozását a WikiLeaks kezdeményezés illusztrálja, mely titkosított információkat tesz nyilvánossá.³⁴

A tudás demokratizálódásának másik oldala arra világít rá, hogy egyetlen archívum sem lehet teljes, annak ellenére, hogy a múltat feldolgozó online gyűjtemények jellemzően ezt a képet kommunikálják. A teljesség illúziójára, amely a hálózatos emlékezet jellemzője, jó példa a *Szabadság tér '89* és a *Szabadság tér '56* dokumentumfilm-sorozatok online története, melyeket 2015-ben és 2016-ban, a rendszerváltás 25., illetve az 1956-os forradalom 60. évfordulójára készített jobbara ugyanaz a szakértő- és producergárda. Mindkét sorozat aránylag alacsony nézettséggel futott a televízióban, és hasonlóan kis számokat produkált a YouTube-on is, ahová a készítők nem sokkal a tévés premier után feltöltötték az epizódokat. Ez a tendencia szinte valamennyi epizódra vonatkozik, a jelenség oka pedig, hogy az egyes epizódok szinte kizárólag a két sorozat további részeivel vannak kapcsolatban a javasolt videók révén. Mindez ahhoz a konklúzióhoz vezethet, hogy az emlékezetek hálózata inherensen magában hordozza azt a veszélyt, hogy teljes egészésként tűnik fel – akárha egy alternatív emlékezetuniverzumot hozna így létre. Ez különösen izgalmas annak fényében, hogy jelenleg mindkét politikai oldal felől érkeznek olyan kritikák, amelyek szerint két párhuzamos emlékezetparadigmával van dolgunk Magyarországon.³⁵

³³ Zizi PAPACHARISSI, *A virtuális szféra*, ford. SZAKÁCS Judit, Médiakutató, 2003/tavaszi. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavaszi/07_virtualis_szfera (Letöltés ideje: 2018. június 12.)

³⁴ Bővebben lásd Micah L. SIFRY, *WikiLeaks and the Age of Transparency*, New York, OR Books, 2011. Dave Eggers 2013-as könyve (magyarul: Dave EGGERS, *A Kör*, ford. NEMES Anna, Bp., Európa, 2016) a tudás teljes demokratizálódásának elgondolását a disztópikus végtelenségig viszi. A regényből készült 2017-es film mottója a következő volt: „Tudni jó, de mindent tudni még jobb.”

³⁵ Lásd például GYÁNI Gábor, *A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt*, *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 41–50.

Mindezek mellett, bár kétségtelenül igaz, hogy sok minden megtalálható az interneten, a *navigáció* (ismét az óceán metaforához kapcsolódva) sokszor olyan képességeket igényel, amelyek nem feltétlenül adóttak az online nyilvánosság valamennyi résztvevője számára. Angolkert helyett a hipertextuális emlékek hálózata inkább a viktoriánus London ködös labirintusára emlékeztet.³⁶ Ráadásul, és ez a valódi tétje az online emlékezhálózatok vizsgálatának, az online emlékek szelektív láthatósága nagyban függ attól, hogy hol helyezkednek el a hálózatban, és a preferencián alapuló algoritmusokat ennek megfelelően tervezték. Eli Pariser netaktivista szerint a személyre szabott keresést lehetővé tevő algoritmusok megpróbálják kitalálni, hogy a felhasználónak mire van szüksége, illetve – és ez az, ami radikálisan átrendezi az online nyilvánosság struktúráját – mi az, amit látni *szertne*. A tapasztalat azt mutatja, hogy a felhasználók a saját véleményüket megerősítő tényekkel szembesülnek a legszívesebben. Ebből kiindulva tehát az emberiség teljes tudáskészletének felhalmozása helyett a világháló olyan „filter buborék”-halmaz lett, amely úgy akadályozza meg az intelligens vitát, hogy egész egyszerűen kizárja a felhasználó látóteréből az övétől eltérő véleményeket és emlékezeteket.³⁷

Az internet mint abszolút demokrácia fantáziájának második összetevőjét, az egyenlő esélyeket hozó egyenlő hozzájárás elgondolását voltaképpen alátámasztják az internet hajnalának sikertörténetei, amikor a „dotcom-lufi” úttörői kizárólag a szakértelmük segítségével tudtak nagyon rövid idő alatt rengeteg pénzhez jutni. Ugyanígy a koncepció mellett szól például a 2011-es arab tavasz nemzetközi recepciója, amely jellemzően a közösségi média történetének fordulópontjaként tárgyalja a felkeléseket, hiszen akkor először volt példa arra, hogy a Twitter a lentről szerveződő civil ellenállás platformjává váljon.³⁸ Emellett azonban problémaként merül fel, hogy a Web 2.0 nem feltétlenül törli el a meglévő privilégiumokat, és nem biztosít egyenlő hozzájárást. Az offline közösségek nem minden tagja tud vagy akar részt venni a közösségi média hálózatos emlékezetközösségeiben – ez függhet például társadalmi, területi vagy életkori faktoroktól is, azaz az online emlékezetközösségeket biztosan nem lehet a teljes társadalom nézőpontjából reprezentatívként kezelni.

Perspektívák és „jobb olvasók”

Gondolatmenetemet Yochai Benkler rendkívül optimista megjegyzésével zárom. Benkler szerint az információ hálózatos struktúrájának inherensen átlátható és alakítható volta pozitív változásokhoz vezet a kultúrában.

³⁶ GYÖRGY, *i. m.*, 9.

³⁷ Eli PARISER, *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*, New York, Penguin Press, 2011.

³⁸ Lásd például Nahed ELTANTAWY, Julie B. WIEST, *Social Media in the Egyptian Revolution: Reconsidering Resource Mobilization Theory*, International Journal of Communication, 2011/5, 1207–1224.

Tanúi lehetünk egy új népi kultúra megszületésének [...] amelyben sokkal többen részt vehetünk, mint eddig [...]. Az új kultúra által életre hívott új gyakorlatok pedig a résztvevőket saját kultúrájuk jobb »olvasóivá« avatják, amennyiben önreflexívabb és kritikussabb módon viszonyulhatnak kultúrájukhoz.³⁹

Ha újra felidézzük a tanulmány elején már említett #YOLOCAUST projektet és belátásait, úgy tűnhet, hogy az „önreflexívabb” és „kritikusabb” kultúraolvasók megjelenése még várat magára – talán nem is kizárólag az emlékműnél pózoló, „tiszteletlen” fiatalok, hanem az őket elítélő közösség tekintetében. Ezért azt javaslom, hogy tekintsünk az online emlékezhálózatokra inkább olyan közösségekként, amelyek alapvetően más szabályok mentén épülnek fel, mint offline párjaik, ugyanakkor nem „virtuálisabbak” azoknál, sőt éppoly valóságosak, és az emlékezetkutatás számára izgalmas új kutatási területet jelenthetnek. Jelen tanulmányban néhány olyan vonatkozásukra próbáltam rámutatni, amelyeket érdemes lehet a témával kapcsolatban megfontolni, a következő lépést azonban a hálózatkutatásokkal való érdemi együttműködés jelentené. Az internet mint kutatási terület feltérképezése és az ott végbemenő kulturális változások elemzése a 21. századi bölcsészettudományoknak nemcsak felelőssége, de a túléléshez nélkülözhetetlen új kompetenciája is.

ZSÓFIA O. RÉTI

Memory of Networks, Networks of Memory

The present paper aims to tentatively raise a number of issues regarding the complex relationship between collective memory and the internet, more specifically Web 2.0. First, I briefly demonstrate how the metaphors of the internet and of collective memory have shaped our understanding of the two topics, and I look at the possible interfaces between them. Then, capitalizing upon the metaphor of network, the most prevalent one of such ‘interfaces’, the paper seeks to explore the insights it can offer in relation with collective memories in the age of social media. Finally, I use the example of the late Kádár-era and its online memory to illuminate a few theoretical consequences of imagining contemporary online memory communities as networks.

³⁹ Yochai BENKLER, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, New Haven, Yale University Press, 2006, 15.